

С. С. Шкварчук,

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

ЕПТОНИМИ, АБО КРИЛАТИ ВИСЛОВИ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ТА ВІДМЕЖУВАННЯ СУМІЖНИХ ПОНЯТЬ

У статті розглянуто деякі теоретико-методологічні засади вивчення крилатих висловів або ептонімів, обґрунтовано доцільність введення лінгвістами терміна «ептонім» та його похідних та визначено диференціальні ознаки ептонімів та суміжних із ними категорій.

Ключові слова: ептоніми, авторські цитати, афоризми, фразеологія, лінгвокультурологія.

В статье рассматриваются некоторые теоретико-методологические предпосылки изучения крылатых высказываний или эпонимов, обосновано целесообразность введения лингвистами термина «эпоним» и его производных и определено дифференциальные признаки эпонимов и смежных с ними категорий.

Ключевые слова: эпонимы, авторские цитаты, афоризмы, фразеология, лингвокультурология.

The article deals with the investigation of some theoretical and methodological principles of winged words or eponyms, the introduction expediency of the term «eponym» and its derivatives is well-founded by the linguists, the differential features of eponyms and adjacent categories are determined.

Key words: eponyms, author's quotations, aphorisms, phraseology, linguo-cultural studies

Для сучасних антропоорієнтованих фразеологічних студій характерним є звернення лінгвістів до національно-культурної специфіки фразеологічних одиниць (далі – ФО), зацікавленість паремійними та ептонімними фондами, які слугують важливим джерелом лінгвокультурної інформації, якнайповніше відображаючи матеріальне й духовне життя народу (див. різномітні дослідження Н. Бабич, О. Беркової, О. Долгополова, Л. Дядечко, П. Гржибека, Х. Гуткнехта, О. Кудіної, О. Лисенка, Ф. Мьобуса, В. Мідера, В. Мокієнка, Н. Оніщенко, О. Пророченко, К. Сидоренко, В. Хлебди, Н. Шарманової, Б. Шварцкопфа, С. Шулежкової та ін.).

Як вказує В.Д. Ужченко, новими аспектами у фразеологічній науці вважають не тільки нові напрями досліджень ФО, а й більш фундаментальне висвітлення раніше окреслених, але недостатньо опрацьованих питань [12, с. 430], до яких, безперечно, належить і вивчення одиниць цитатного походження – крилатих висловів (далі – КВ), або ептонімів. У нашій статті розглянемо деякі теоретико-методологічні засади вивчення КВ, обґрунтуємо доцільність введення лінгвістами терміна «ептонім» та його похідних (ептонімізація, деептонімізація, ептонімний фонд тощо) та визначимо диференціальні ознаки ептонімів та суміжних із ними категорій.

Вираз «*крилате слово*» походить із античних джерел. Його автором вважається давньогрецький поет Гомер (VIII ст. до н.е.), у поемах якого часто (55 разів в «Ліаді» та 59 в «Одісеї») повторюється як образний поетичний засіб зворот *ἔπεα πτερόεντα* (*epea pteroenta*) – «слова, що злітають із вуст промовця до вух слухача». Видатний перекладач Й.Г. Фосс у 1781 р. відтворив цей вираз як «*Geflügelte Worte*» (дослівно з нім. «крилаті слова»). Однак термінологічного значення у лінгвістиці вираз «*крилате слово*» набув завдяки публікації збірника німецького філолога Г. Бюхмана (1822-1884) «*Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des deutschen Volkes*» («Крилаті слова. Скарбниця цитат німецького народу», перше видання 1864 р.).

За класичною «бюхманівською» дефініцією «крилате слово» – це «постійно відтворюваний у широких колах вираз, вислів або ім'я будь-якої мови, історичного автора або літературне походження яких можна прослідкувати або довести» [15, с. XXIV]. Це визначення, що було подане автором у передмові до книги та уточнене наступним видавцем В. Роберт-Торновим, залишається актуальним і на сучасному етапі розвитку лінгвістики. Екстраполюючи його на вивчення «крилатих слів» – неоднослівних утворень у фразеології (традиційних «крилатих висловів»), учені дещо модифікують дефініцію. Як приклад можна подати сучасне визначення А.М. Баранова та Д.О. Добровольського: «Крилаті слова – це різні в структурному відношенні стійкі сполучення слів, здебільшого афористичного характеру, джерело виникнення яких (літературне, фольклорне, публіцистичне та ін.) мислиться як загальновідоме» [1, с. 70].

Із розвитком теоретичної бази, а також поступовим виокремленням спеціальної лінгвістичної дисципліни – крилатології (С.Г. Шулежкова, В.М. Мокієнко), або ептології (Л.П. Дядечко), що займається вивченням різноструктурних одиниць цитатного походження, стала актуальною розробка термінологічного апарату для опису цього багатоаспектного феномену. Термінологічна невизначеність, яка ускладнює дослідження згаданих висловів, полягає в існуванні синонімічних найменувань для крилатих одиниць. Поряд із терміном *крилаті слова* (традиційне «бюхманівське» позначення для одно- та багатолексемних одиниць із знаком авторства) та *крилаті вислови/вирази* (багатолексемні утворення цитатного характеру), дослідники використовують: *крилаті одиниці* (С.Г. Шулежкова); *ептоніми* (Л.П. Дядечко); *мовні афоризми* (Є.М. Верещагін, В.Г. Костомаров, Д.Г. Мальцева); *крилатизми* (В. Хлебда); *крилаті фрази* (Я.А. Баран, О.Д. Райхштейн); *фразеологічні цитати, літературні цитати* (А.П. Коваль, В.В. Коптілов). У сучасних теоріях інтертекстуальності та прецедентності з феноменом КВ співвідносяться й інші терміни: *інтертексти-стереотипи, цитати-ідіоми, цитати-штампи, розмовні цитати* (Г.В. Денисова); *прецедентні цитати* (А.О. Савенко); *прецедентні висловлювання* (В.В. Красных, Д.Б. Гудков).

Ймовірно така велика кількість терміноутворень частково може бути пов'язана і з бажанням дослідників уникнути яскравої образності виразу «*крилаті слова*», яка загалом невласлива лінгвістичним термінам. Німецькі автори жартівливо обіграли цей факт у своїх афоризмах: «*Viele Worte sind lange zu Fuß gegangen, ehe sie geflügelte Worte wurden*» (Marie von Ebner-Eschenbach), «*Mit den Federn scheinen auch die geflügelten Worte*

auszusterben» (Wolfram Weidner) [19, с. 107, 110], у яких вони влучно описали як процес перетворення виразу на крилатий, так і сучасний стан функціонування багатьох КВ. Дещо незвичною для лінгвістичного опису є і запроваджена С.І. Ожеговим наукова метафора «печать авторства» для позначення асоціативного зв'язку із першоджерелом у семантичній структурі мовних одиниць, яка до того ж за певних умов може «стиратися» (порівн. [10, с. 221]).

Окрім того, загальноприйняті терміни *крилаті слова* / *крилаті вислови* виступають одночасно як видовою, так і родовою назвою. Див., наприклад: «Крилаті слова» – «широковживані влучні слова, образні вислови, висловлювання історичних осіб, короткі цитати, імена міфологічних і літературних персонажів, що стали загальними, та ін.» [2, с. 505]. Вказуючи на відмінність у будові крилатих слів та крилатих висловів, А.П. Коваль та В.В. Коптілов об'єднують їх під загальною назвою «крилаті вислови» [7, с. 4]. Так само й у збірці «Словарь крылатых выражений Пушкина» В.М. Мокієнко та К.П. Сидоренко фіксують і слова, і надслівні єдності, що вживаються за рамками власне пушкінського тексту [9].

Досить вдалим у цьому контексті видається нам запровадження українською дослідницею Л.П. Дядечко терміна *ептонім* (від давньогр. ереа *pteroenta* «крилаті слова» та *онута* «ім'я, назва») як гіпероніму для одиниць різних структурних рівнів із «печаттю авторства» [6, с. 139]. По-перше, як вказує авторка, цей термін утворений за моделлю, що є продуктивною у лінгвістиці (порівн. терміни *синонім*, *антонім*, *омонім* та ін.). По-друге, він легко включається в дериваційні зв'язки, що надало можливість дослідниці створити цілу систему термінопозначень для практичного опису даних одиниць: *ептонімія* – явище збереження «печаті авторства» у семантичній структурі слова / виразу, *ептонімічний* – крилатий, *ептонімізація* – процес перетворення слова чи виразу у крилатий, *деептонімізація* – процес втрати статусу крилатого; *ептологія* – дисципліна, що вивчає ептоніми, *ептографія* – наука, яка займається створенням ептонімічних словників і т.д. [6, с. 140-141]. Наведені терміни ще не є загальноприйнятими, проте вони вже зустрічаються у багатьох сучасних публікаціях, у тому числі й зарубіжних.

Важливим моментом у визначенні об'єкта дослідження є і проблема диференціації різних типів мовних штампів та утворень цитатно-афористичного характеру. Як свідчить аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, розмежування мовних кліше реченнєвої структури – прислів'їв та приказок, афоризмів, крилатих висловів, цитат, сентенцій, максимум тощо є певною теоретичною проблемою.

Наприклад, у словнику Р. Цоцмана, що має назву «Der Zitatenschatz der Weltliteratur», поряд із авторськими цитатами, КВ, афоризмами знаходимо і загальнонародні прислів'я. Автор виправдовує такий факт тим, що власне цитату важко вирізнити серед інших суміжних понять («*Die Begriffe Zitat, Sentenz und Redensart fließen häufig ineinander über*») [20, с. 7]. Проблема неоднозначності у термінології наочно демонструє й перекладний словник О.І. Москальської, який як відповідники для термінів «*Zitatenschatz*» та «*Zitatenlexikon*» наводить російський переклад «*сборник афоризмов*», а для «*Zitat*» – 1) *цитата* 2) *афоризм*; *pl крылатые слова* [3, с. 631].

Відомий пареміолог В. Мідер називає такі утворення «*Nachbargattungen*» (суміжні категорії) та зараховує до них «*Sentenzen, Zitate, geflügelte Worte, Maximen, Gemeinplätze, Schlagwörter (Slogans), Phrasen, Redensarten, Sprichwörter usw.*» (сентенції, цитати, крилаті вислови, максими, загальні фрази, лозунги, девізи, фрази, вирази, прислів'я і т.д.) [19, с. 5].

Проаналізуємо подібності та відмінності між даними категоріями та підкреслимо їх характерні ознаки.

Так, *паремії (прислів'я та приказки)* – це стійкі, відтворювані, культурно марковані одиниці, переважно реченнєвої структури, що входять до фразефонду мови і є водночас фольклорними текстами. Вони мають поліконцептуальну природу і колективного творця – народ. Хоча до паремій інколи відносять і КВ та афоризми, а також «примовки, загадки, прикмети, скоромовки, замовляння тощо» [11, с. 447-448], ми все ж таки приєднуємося до думки більшості дослідників, які розуміють під ними лише ці два класи одиниць (прислів'я та приказки).

Афоризми – це короткі, влучні, оригінальні вислови, узагальнені глибокі думки, виражені в лаконічній формі, подекуди несподівано парадоксальній [8, с. 71]. Вони вирізняються ефектним застосуванням стилістичних фігур (антитези, паралелізму, хіазму, парадоксу) та незвичною метафорикою [14, с. 21]; є зазвичай маловідомими широкому колу носіїв мови [13, с. 37-40] і традиційно розглядаються як самостійний літературно-філософський жанр [там само, с. 37-40]. Від прислів'їв та приказок афоризми відрізняються фіксованим авторством [8, с. 71], витонченішим змістом та стилем [14, с. 21], а за змістом наближаються до сентенцій та максимум [там само, с. 21]. Масово відтворювані афоризми переходять в розряд КВ [8, с. 71].

Цитати – це дослівно відтворені уривки з письмового чи усного тексту, які використовуються автором з метою зробити свої твердження зрозумілішими, переконливішими або для посилання на погляди іншого автора [17, с. 9]. Вони супроводжуються відповідною пунктуацією (лапками), паравербальними засобами (курсив, виділення жирним шрифтом), посиланнями на джерело [11, с. 657]. У визначенні цитати у словнику «Metzler-Literatur-Lexikon: Begriffe und Definitionen» підкреслено цікавий аспект, що є вагомим і для розуміння сутності крилатих одиниць: «*Die Verfasserangabe kann evtl. entfallen bei Zitaten mit breitem Bekanntheitsgrad, sog. geflügelten Worten ...; fehlt sie bei weniger bekannten Zitaten, kann es sich um Plagiat handeln*» («Посилання на автора не є обов'язковим для цитат із високим ступенем відомості, т.зв. крилатих слів ...; проте якщо таке посилання відсутнє для менш відомих цитат, то йдеться про плагіат») [14, с. 511].

КВ або ептоніми – це різноструктурні, стійкі, культурно марковані одиниці, часто афористичного характеру, які відтворюються в мовленні при відносному збереженні зв'язку з першоджерелом (автором або текстом). КВ відрізняються від паремій генетично (мають певного автора), а від цитат та афоризмів – функціонально-семантично (ширша вживаність; значення, відмінне від вихідного, – часто переносне, образно-символічне) та структурно (склад КВ узуально закріплений та не залежить від волі того, хто цитує) [5, с. 25].

Визначальним показником тут виступає кількісний бік вживаності: будь-яка цитата чи афоризм, віддалившись від першопочаткового контексту та набувши достатньої частоти відтворюваності, може бути зарахована до складу КВ. Адже за І.Р. Гальперіном: «... будь-яка інформація, якщо вона повторюється багато разів, має тенденцію набувати статусу мовної одиниці. В окремих випадках така одиниця настільки «фразеологізується», що стає надбанням фразеологічних словників, своєрідних довідників мовного коду» [4, с. 11].

Підведемо підсумки щодо розмежування цих категорій у вигляді таблиці 1.1, де наочно відображено спільні та відмінні ознаки згаданих вище мовних утворень.

Таблиця 1.1
Диференціація різноманітних мовних утворень

Типи мовних утворень (Nachbar- gattungen)	Структурні характеристики			Походження		Ступінь ознайо- мленості	
	слово	словоспо-лу- чення	речення	загально-на- родне	авторське	невисокий	високий
Паремії	-	-	+	+	-	-	+
Афоризми	-	-	+	-	+	+	-
Цитати	+	+	+	-	+	+	-
КВ, або епоніми	-	+	+	-	+	-	+

Значимо, що наведені в табл. 1.1 узагальнення є до певної міри умовними. Зокрема, не всі прислів'я та приказки, які мають загальнонародне походження, є широковідомими у певній лінгвокультурі, що переконливо доведено в емпіричних студіях з цієї проблематики мовознавця університету м. Грац П. Гржибека [16]. Дещо умовним є і розмежування цитат (як дослівно відтворюваних текстових уривків), афоризмів (як одиниць літературно-філософського жанру) та епонімів, оскільки ті цитати чи афоризми, що набули широкого розповсюдження і мають високий рівень вживаності, можна кваліфікувати і як епоніми. Проте наведені в цій статті диференційні ознаки утворень цитатно-афористичного характеру можуть служити уникненню двозначності та повинні враховуватись при подальшому теоретичному описі досліджуваних одиниць.

Література:

1. Баранов А. Н. Аспекты теории фразеологии / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – М. : Знак, 2008. – 656 с.
2. Большая Советская Энциклопедия : в 30-и томах / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1973. – Т. 13. – 608 с.
3. Большой немецко-русский словарь : в 3 т. / [авт.-сост. Е. И. Лепинг, Н. И. Филичева, М. Я. Цвиллинг и др.; под общ. рук. О. И. Москальской]. – 9-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз. – Медиа, Т. 2. – 2004. – 681 с.
4. Гальперин И. Р. Информативность единиц языка : пособие по курсу общего языкознания : учебн. для студентов пед. ин-тов / И. Р. Гальперин. – М. : Высшая школа, 1974. – 175 с.
5. Дядечко Л. П. Крилаті слова в російській мові: системно-функціональний та лексикографічний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Дядечко Людмила Петрівна. – К., 2003. – 34 с.
6. Дядечко Л. П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность / Л. П. Дядечко. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2002. – 290 с.
7. Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми, літературні цитати, образні вислови / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – Вид. 2-ге перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1975. – 335 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К. : Академія, 1997. – 752 с.
9. Мокиенко В. М. Словарь крылатых выражений Пушкина / В. М. Мокиенко, К. П. Сидоренко. – СПб : Изд-во СПбГУ; Фолио-Пресс, 1999. – 752 с.
10. Ожегов С. И. О крылатых словах (по поводу книги Н.С. и М. Г. Ашукиных «Крылатые слова») / С. И. Ожегов // Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М. : Высш. шк., 1974. – С. 219–227.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
12. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
13. Федоренко Н. Т. Афористика / Н. Т. Федоренко, Л. И. Сокольская. – М. : Наука, 1990. – 419 с.
14. Шулежкова С. Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие / С. Г. Шулежкова. – М. : Азбуковник, 2001. – 288 с.
15. Büchmann G. Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des deutschen Volkes / [ges. und erl. von G. Büchmann, fortges. von W. Robert-tornow]. – 19. vermehrte und verbes. Aufl. – Berlin : Haude & Spener'sche Buchhandlung, 1898 – 761 s.
16. Chlosta Ch. Was heißt eigentlich 'Bekanntheit' von Sprichwörtern? Methodologische Bemerkungen anhand einer Fallstudie zur Bekanntheit anglo-amerikanischer Sprichwörter in Kanada und in den USA / Ch. Chlosta, P. Grzybek //

Res humanae proverbiorum et sententiarum : Ad honorem Wolfgangi Mieder / hrsg. von Földes, Csaba. – Tübingen : Narr, 2004. – S. 37-57. 229

17. Duden. Zitate und Aussprüche : Herkunft und aktueller Gebrauch ; rund 7500 Zitate von der klassischen Antike bis zur modernen Werbesprache / [bearb. von Maria Grazia Chiaro; Werner Scholze-Stubenrecht]. – 2., neu bearb. und akt. Aufl. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 2002. – 960 s.

18. Metzler-Literatur-Lexikon: Begriffe und Definitionen / [hrsg. von Günther u. Irmgard Schweickle ; Mitarb. Irmgard Ackermann...]. – 2., überarb. Aufl. – Stuttgart : Metzler, 1990. – 525 s.

19. Mieder W. «In der Kürze liegt die Würze»: Sprichwörtliches und Spruchhaftes als Basis für Aphoristisches / [hrsg. von Wolfgang Mieder]. – Vermont : The University of Vermont, 2002. – 159 s.

20. Zoozmann R. Der Zitatenschatz der Weltliteratur / R. Zoozmann. – Köln : Anaconda Verlag GmbH, 2007. – 864 s.